

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA ORAȘULUI NAPOCA*

de IOAN MITROFAN

Napoca romană, amintită de izvoarele literare antice¹ și atestată epigrafic încă din primii ani ai provinciei Dacia,² s-a dezvoltat, ca majoritatea orașelor din această provincie, dintr-o mai veche așezare dacică al cărei nume l-a preluat.³ Datorită condițiilor geografice prielnice, fiind situată într-un teritoriu agricol fertil, la intersecția mai multor drumuri principale, precum și datorită colonizărilor intense efectuate de timpuriu aici, Napoca a fost printre primele localități din Dacia care a primit titlul de *municipium* sub Hadrian,⁴ iar sub M. Aurelius sau Commodus pe cel de *colonia*.⁵ Napoca era un oraș de mari proprietari de pământ, centru meșteșugăresc și comercial însemnat, precum și locul de reședință al procuratorului Daciei Porolissensis.⁶ Acest oraș, ca și celelalte orașe din Dacia romană, a cunoscut o viață intensă și prosperă în aproape tot timpul existenței provinciei.

După o lungă perioadă, apoi, de la retragerea oficialităților romane din Dacia, peste ruinele Napoei a luat ființă și s-a dezvoltat Clujul feudal⁷ și cel modern, urmele orașului antic aflându-se pe locul ocupat astăzi de centrul actual al Clujului.

Cu ocazia unor lucrări edilitare mai vechi, în această zonă, alături de descoperiri din alte epoci, s-a aflat și un bogat material arheologic apar-

* O prezentare parțială a rezultatelor expuse în această lucrare a făcut obiectul unei comunicări ținute în ziua de 19 mai 1961 la Sesiunea științifică a Institutului de Arheologie al Academiei R.P.R. din București.

¹ Ptolemeu, *Geogr.*, III, 8, 4; Ulpian, *Dig.*, I, XV, 1, 9; *Tabula Peutingeriana*, VIII, 2 și *Geogr. Ravenn.*, IV, 7, 8.

² CIL, III, 1627. Un miliar datînd din anii 107–108, în care Napoca este amintită fără să se precizeze însă situația ei juridică.

³ Cf. V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 285 și M. Fluss, s. v. *Napoca*, în *RE*, XVI, c. 1962. M. Macrea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 363, 367 și 390. În anul 1961 la aproximativ 4 km est de orașul roman Napoca s-a descoperit o mică așezare dacică, care, din săpăturile sumare făcute pînă în prezent și conduse de subsemnatul, reiese că datează din sec. III î.e. n. pînă în sec. I e.n.

⁴ Acest fapt se pare că s-a petrecut în anul 124, cu prilejul vizitei lui Hadrian în Dacia, cf. M. Macrea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 363; C. Daicoviciu și D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS.*, LI, 1961, p. 69 și supra, p. 176. Numele oficial al orașului era *municipium Aelium Hadrianum Napoca*, atestat în inscripții: CIL, III, 14465 și 6254.

⁵ Numele era *colonia Aurelia Napoca*, CIL, III, 963=7726 și CIL, VI, 269. *Colonia Napoca* sau numai *colonia* apare și în alte inscripții, dintre care una, CIL, III, 865 datează dintre anii 185–192, cf. M. Fluss, în *op. cit.*, c. 1694.

⁶ Vezi CIL, III, 853, 856, 857, 865, 7659 și 7662, inscripții descoperite la Cluj; în ultima inscripție M. Cocc(eius) *Genialis* este amintit ca *procurator Aug(ustorum) n(ostorum) prov(inciae) Dac(iae) Porol(issensis)*, cf. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 83 și urm.

⁷ Amintit pentru prima dată între anii 1173–1175 sub denumirea de „*Castrum Clus*”, el se afla pe locul actual al Pieții Muzeului și împrejurimile ei. Distrus parțial de tătari, în 1291 el apare într-un document ca „*villa*”, fiind prima comună transilvăneană care în 1316 primește privilegiul de „*civitas*”. În acest timp se pare că s-a construit și prima incintă fortificată în jurul nucleului inițial. Devenind insuficientă, prin 1405 începe construcția unei noi incinte mult lărgite, care și ea la rîndul ei va fi depășită de dezvoltarea orașului, cf. Jakab Elek, *Kolozsvár története (Istoria Clujului)*, Buda, 1870, p. 198 și urm., V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, 1959, p. 13, 126, 285 și 606; S. Goldenberg *Clujul în sec. XVI*, 1958, p. 12 și urm.

ținând epocii romane, ca: țigle, cărămizi, olane, vase și fragmente ceramice, obiecte de uz casnic, inscripții, statui, statuete și obiecte mărunte de bronz, monede și sarcofage etc.

Pe baza descoperirilor făcute în zona centrală a orașului, cât și în diferite cartiere, încă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, E. Jakab încearcă să stabilească întinderea orașului antic,⁸ problemă de care se va mai ocupa și K. Torma.⁹ După ei, orașul roman s-a întins în Piața Muzeului și străzile din jur, Piața Libertății, strada Gh. Doja pînă la canalul Someșului, Bulevardul Lenin pînă în Piața Victoriei, apoi pînă pe străzile Dr. Petru Groza, Kogălniceanu, Petőfi, Avram Iancu, Napoca și 30 Decembrie.¹⁰ În urma unor noi descoperiri, N. D. Covaciu rectifică limita de sud a orașului antic,¹¹ el arată că străzile: Kogălniceanu, Petőfi și Avram Iancu cădeau în afara orașului. Recent această problemă a fost atinsă și de A. Bodor, care, după K. Torma și pe baza descoperirilor mai noi, delimitează astfel aria orașului Napoca: latura de nord de-a lungul canalului Someșului, latura de vest de la Opera maghiară pînă la colțul străzii Napoca,¹² latura de sud pornind din strada Napoca de-a lungul străzii 23 August; îndoilei avînd numai asupra laturei de est pe care o fixează cu probabilitate de-a lungul zidului medieval.¹³

Urme de construcții din epoca romană au mai fost semnalate și în afara acestei arii.¹⁴

Datorită marilor lucrări urbanistice din ultimul timp, pe teritoriul orașului Cluj, atît în zona centrală cît și în diferite cartiere, s-au efectuat numeroase săpături cu caracter edilitar. Cu acest prilej, între anii 1958—1962, în afară de multe descoperiri din alte epoci,¹⁵ s-a aflat de asemenea și un bogat material arheologic din epoca romană,¹⁶ material pe care îl vom prezenta în ordine topografică (fig. 1), făcînd și unele considerații de ordin istoric.¹⁷

1. În Piața Libertății, pe latura ei nord-vestică, s-au săpat patru casete de cîte 1,50×1,50 m, pînă la adîncimea de 1,80—1,90 m. Sub straturile cu depuneri din epoca modernă și feudală, spre baza acestor casete, dar mai ales de la 1,70 m adîncime, de unde începe stratul roman, s-au găsit foarte multe fragmente de cărămizi și țigle romane.¹⁸

2. Din nordul Pieții Libertății, înspre nord-est, de-a lungul Bulevardului Lenin, pînă la capăt, în Piața Victoriei, s-a săpat un șanț lat de 1,40 m, pînă la 2—2,45 m adîncime. În partea de început a acestui traseu, pămîntul — cu excepția unor mici

⁸ E. Jakab, *op. cit.*, p. 141—142.

⁹ K. Torma, *A limes dacicus felső része (Partea superioară a Limesului Dacic)*, Budapest, 1880, p. 15.

¹⁰ Cei doi autori se deosebesc în păreri numai în ce privește strada 6 Martie și Bulevardul Lenin, unde după primul, nu s-a găsit nimic roman.

¹¹ N. D. Covaciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 218—219 și 223.

¹² Probabil de la capătul sud-vestic al străzii?

¹³ A. Bodor, în *EKL*, p. 110.

¹⁴ Vezi J. Hampel, în *AE*, XV, 1895, p. 382—383 și J. Novák în *Közlemények-Cluj*, I, 1941, p. 109—114.

¹⁵ Epoca neolitică, începutul epocii fierului, epoca feudală și modernă.

¹⁶ Tot acest material, selectat, se găsește în Muzeul de Istorie din Cluj; mai departe se citează abreviat Muz. Ist. Cluj.

¹⁷ Am urmărit aceste descoperiri ca delegat al Institutului de Istorie din Cluj bucurîndu-mă de un sprijin prețios din partea conducerii Institutului precum și din partea muncitorilor și tehnicienilor de pe șantieri; pentru unele sugestii privind întocmirea acestei lucrări mulțumim prof. M. Macrea și I. I. Russu.

¹⁸ În caseta a III-a dinspre est (fig. 12), la suprafața stratului roman s-a găsit un mormînt de înhumăție datînd din sec. XII.

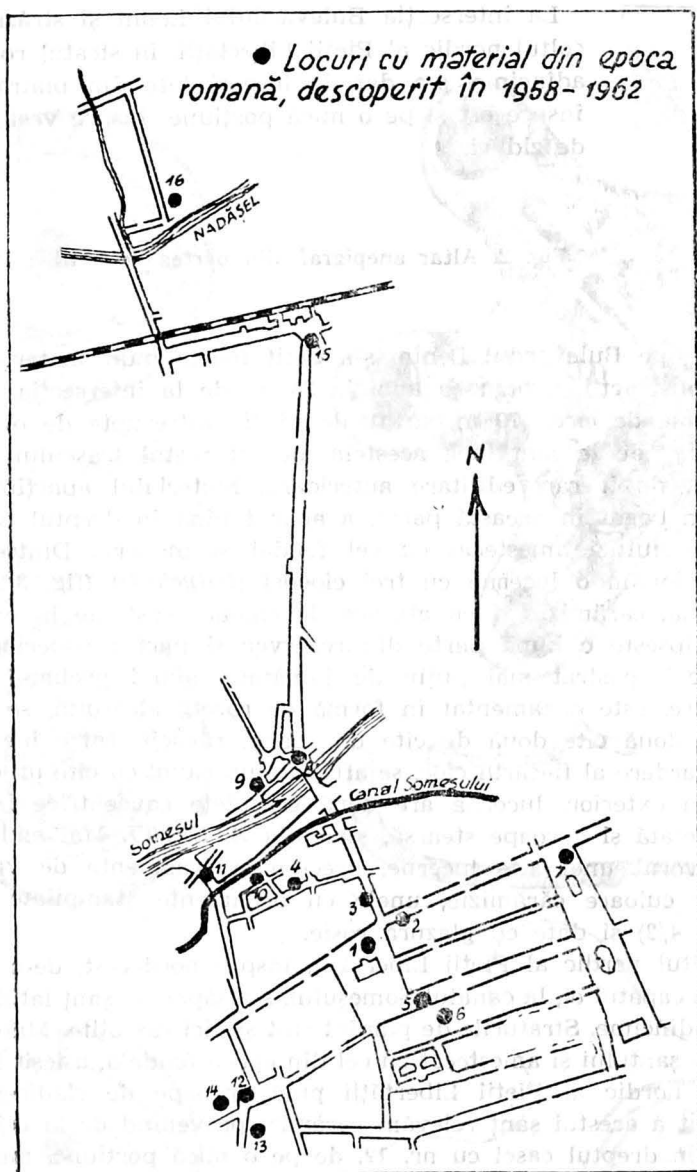
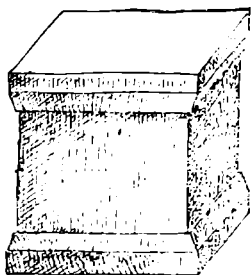

Fig. 1. Planul orașului Cluj, centrul și zona gării.

porțiuni — fiind mai puțin deranjat, stratul roman începe la adâncimea 1,80—1,90 m. Din această parte, la capătul șanțului, în Piața Libertății, amestecate cu material din epoca modernă și feudală, s-au aflat foarte multe fragmente de vase, țigle și olane romane, iar înspre baza șanțului s-a dat de zidurile unei construcții, precum și de bucăți din fusele a două coloane din piatră, cu diametrul maxim de 23, respectiv 28 cm. Tot din această parte, la 1,80 m adâncime, în materialul abundent provenind de la construcții romane s-a descoperit un altar anepigraf (fig. 2), din piatră calcaroasă-dură, înalt de 48 cm, lat și gros 45 cm.

La intersecția Bulevardului Lenin și străzii Gh. Doja cu colțul nordic al Pieții Libertății, în stratul roman, la 2,20 m adâncime, s-a dat de lespezi late din piatră friabilă, care înspre est și pe o mică porțiune înspre vest erau mărginite de ziduri.

Fig. 2. Altar anepigraf, din partea de nord a Pieții Libertății

În continuare, pe Bulevardul Lenin, s-a găsit foarte mult material roman, provenind de la construcții, pentru ca apoi la 34 m de la intersecția mai sus amintită, pe o lungime de circa 70 m, straturile să fie întrerupte de o adâncitură din epoca feudală, iar de la marginea acesteia, pe tot restul traseului, pământul este puternic răscolit de lucrări edilitare anterioare. Materialul aparținând epocii romane, mai puțin bogat în această parte, a apărut pînă în dreptul casei cu nr. 29, înspre baza șanțului și amestecat cu cel feudal și modern. Dintre descoperirile făcute aici menționăm o lucernă cu trei ciocuri (*trilychnis*) (fig. 3/3), lucrată din pastă foarte bună, cărămidie și cu glazură de culoare castanie în exterior. Spartă în antichitate, lipsește o bună parte din rezervor și partea superioară a ciocului din stînga. Discul, păstrat mai puțin de jumătate, avînd probabil patru orificii pentru alimentare, este ornamentat în formă de rozetă alcătuită, se pare, din opt petale, separate două cite două de cite un cornet răsucit. Între inelul discului și orificiul pentru ardere al fiecărui cioc, se află cite un canal cu cite un orificiu pentru aer. Pe fund, în exterior, lucerna are două cerculețe concentrice incizate, iar la mijloc, slab reliefată și aproape ștearsă, ștampila *ATIMETI*. Mai amintim un fragment din rezervorul unei alte lucerne, precum și fragmente de vase din pastă foarte bună, de culoare cărămidie, unele cu ornamente ștampilate în formă de semi-rozetă (fig. 4/2) și date cu glazură roșie.

3. Tot din colțul nordic al Pieții Libertății, înspre nord-vest, de-a lungul străzii Gh. Doja pînă la capătul ei, la canalul Someșului, s-a săpat un șanț lat de 1,40 m, pînă la 1,70—1,90 m adâncime. Straturile de pămînt sînt și aici răscolite. Materialul roman, găsit înspre baza șanțului și amestecat cu cel din epoca feudală, a ieșit la iveală începînd din colțul nordic al Pieții Libertății pînă aproape de clădirea Poștei. Din partea de început a acestui șanț relevăm cărămizi provenind de la o construcție cu *hypocaust*, iar din dreptul casei cu nr. 12, de pe o mică porțiune, multe bucăți de mozaic în formă de pișcot și hexagonale. Pe aceeași stradă, pe locul clădirii cu nr. 10, excavîndu-se pămîntul pe o suprafață destul de mare și pînă la adâncimea de aproape 4 m, s-a aflat foarte mult material din epoca romană. Amintim, doar, vase și fragmente de vase din pastă foarte bună, consistentă și bine arsă, de culoare cărămidie, unele pictate sau acoperite pe tot corpul cu vopsea de culoare roșie; nelipsind nici fragmentele de vase din pastă mai puțin bună și mai slab arsă, de culoare cărămidie-cenușie sau numai cenușie.

4. De la jumătatea străzii Emil Zola, înspre sud-vest, de-a lungul Pieții Muzeului și a străzii Emil Isac, pînă în strada 1 Mai, s-a săpat un șanț lat de 0,60 m și adînc de 1,50—2,10 m, avînd adâncimea maximă de-a lungul Pieții Muzeului. Șanțul a fost lărgit în cîteva locuri săpîndu-se casete de 1,60×3 m și adînci de 2,40—2,70 m. Și pe acest traseu straturile de pămînt sînt în cea mai mare parte răvășite.

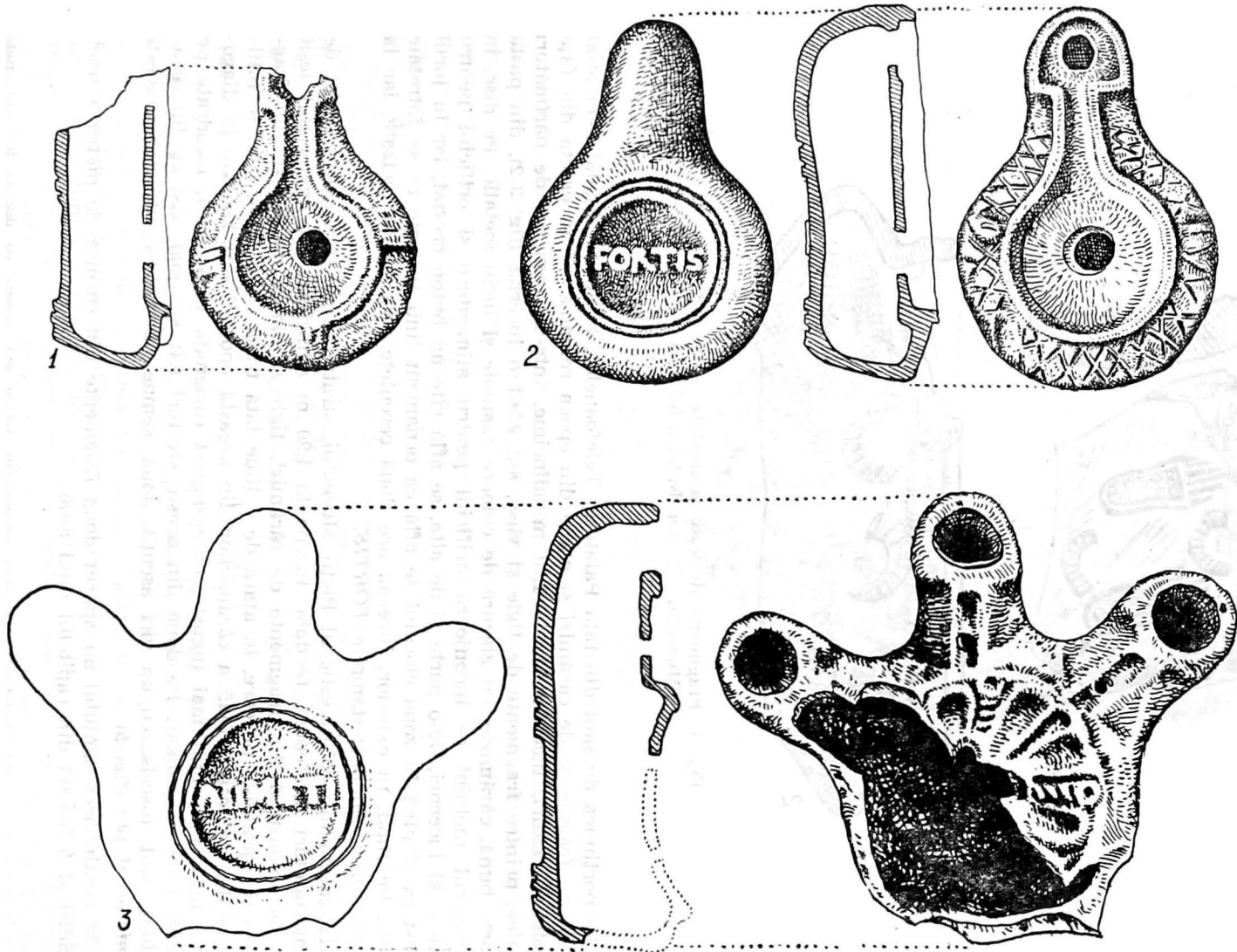

Fig. 3. Lăcerne — 1, din Piața Muzeului ; 2, din strada Emil Zola ; 3, din Bulevardul Lenin

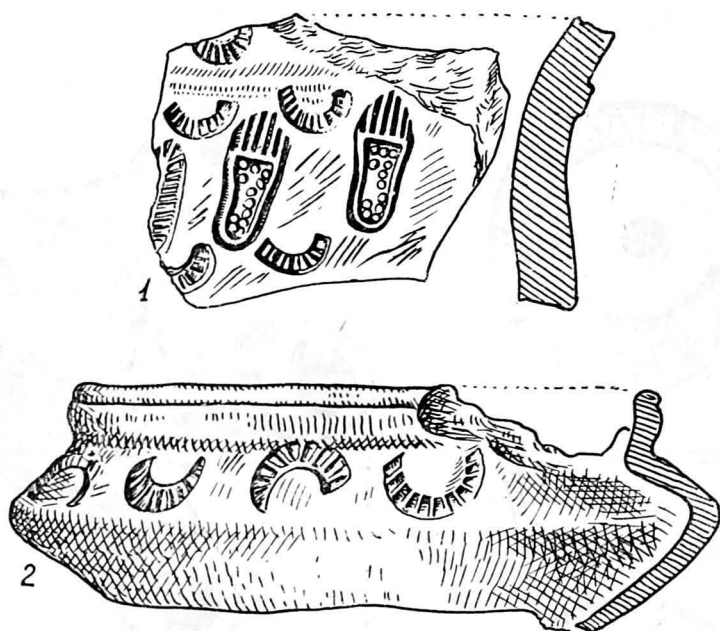

Fig. 4. Fragmente de vase ștampilate — 1, din Piața Muzeului; 2, din Bulevardul Lenin.

Pe porțiunea de șanț din fața Palatului Telefoanelor, în stratul feudal s-au aflat și câteva fragmente de cărămizi și olane din epoca romană, iar în caseta din fața aceleiași clădiri, începînd de la 1,70 m adîncime, într-un complex de dărîmături antice, printre fragmente de țigle și vase, s-a găsit o lucernă (fig. 3/2), din pastă foarte bună, cărămizie, cu glazură de culoare castanie și luciu metalic. Pe disc, în exteriorul inelului ce înconjoară orificiul pentru alimentare și orificiul pentru ardere al lucernei, de-o parte și de alta, se află cîte un buton crestă, iar în jurul acestora și pînă în zona ciocului se află ca ornament linii incizate ce se întretaie oblic. Pe fund, în exterior, lucerna are două cerculețe concentrice incizate, iar la mijloc ușor reliefată ștampila *FORTIS*.

În caseta din colțul estic al Pieții Muzeului, stratul roman puternic răscolit de înmormîntări din epoca feudală începe la 1,90 m adîncime. Din materialul ieșit de aici, constînd din fragmente de cărămizi, țigle și olane, menționăm un fragment de cărămidă pe care, în afară de o linie lată trasă cu degetul, cum se întîlnește des pe fața netedă a cărămizilor din această epocă,¹⁹ sînt zgîrțiate în diagonală încă două linii mai înguste, care împart cărămida în sferturi, încadrate pe margini de un chenar. Pe două din aceste sferturi (cît s-a mai păstrat din cărămidă), sînt înscrise cu un vîrf ascuțit două semne, asemenea literelor grecești *omicron* și *phi* (fig. 5).

În continuarea șanțului au apărut două fragmente din cornișa de piatră a unei clădiri și o bucată din capitelul unui altar.

¹⁹ În majoritatea cazurilor astfel de linii se găsesc grupate cîte trei și sînt trasate cu degetele în pasta crudă a cărămizii, scopul lor fiind de a da o legătură mai puternică zidăriei, mortarul pătrunzînd în adîncituri; cf. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, București, 1958, p. 83.

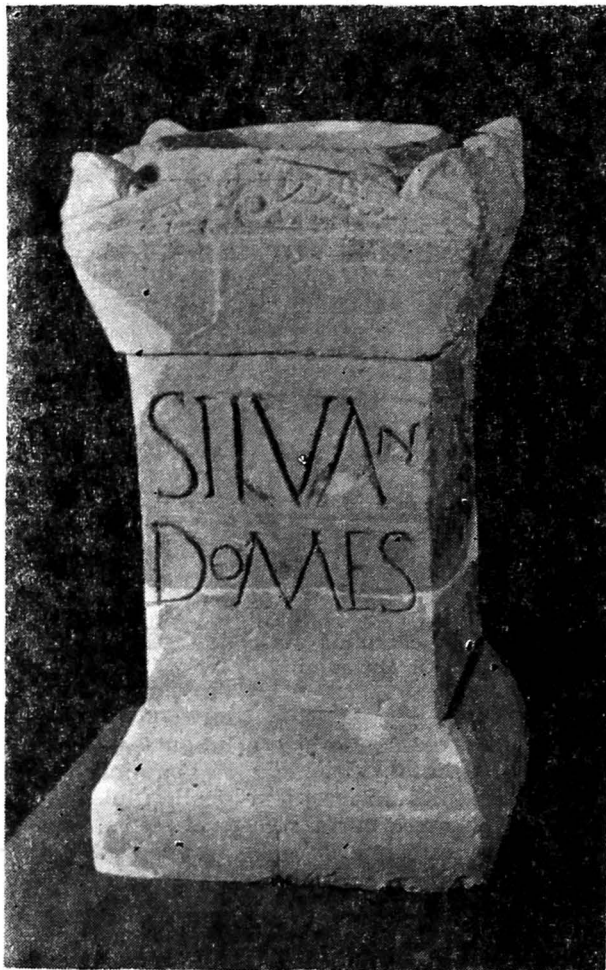
Fig. 5. Fragment de cărămidă din colțul estic al Pieții Muzeului

De la caseta din fața Bisericii Franciscanilor, de-a lungul șanțului, pînă la caseta din colțul sud-vestic al Pieții Muzeului, straturile de pămînt sînt de asemenea răvășite pe anumite porțiuni, mai ales în preajma obeliscului din mijlocul acestei pieți. Materialul roman, aflat în mare parte amestecat cu cel din epoca feudală, devine abundent de la 1,80—1,90 m adîncime de unde începe stratul roman propriu-zis, care la est de obelisc se ridică puțin mai sus și este foarte bogat în material provenind de la construcții.

Pe parcursul acestui șanț, în partea de est a Pieții Muzeului, s-a dat de urmele unor ziduri, unele probabil din epoca romană. Tot de aici amintim fragmente dintr-un vas cu ornamente ștampilate, în formă de semi-rozete, sandale cu cuie și frunze (fig. 4/1), precum și o lucernă aproape întreagă (fig. 3/1), din pastă bună, cărămie, acoperită cu un strat de vopsea de culoare castanie-închisă.

La 3 m spre est de obelisc, la 1,30 m adîncime, în pămîntul puternic răscolit, alături de blocuri de piatră și mult moloz, s-a descoperit un altar dedicat lui *Silvanus Domesticus* (fig. 6). Altarul, din piatră calcaroasă, înalt de 45, lat de 24 și gros de 19,5 cm, spart în trei în timpul săpăturii, are trei laturi lucrate iar a patra plană. Pe laturile lucrate frontonul are timpanul ornamentat cu cîte o foaie de acant avînd la mijloc o rozetă. La colțuri se află cîte un acroter, iar între acestea și vîrfurile frontonului se află cîte o semi-palmetă. În partea superioară altarul are o adîncitură circulară cu deschiderea de 16×17 cm, servind probabil pentru libații. Textul inscripției, format din două rînduri, este bine păstrat. La gravarea literelor s-a trecut numai după ce în prealabil s-a trasat un cadru format din linii paralele, delimitînd înălțimea literelor și distanța dintre rînduri. Literele din primul rînd au înălțimea de 6 cm, iar cele din al doilea de 5 cm, cu excepția lui N

din primul rînd și O din al doilea care au numai 2 cm. Grafia este cea obișnuită în afară de A care n-are bara orizontală și L care seamănă cu „lambda“. Pentru a ieși mai bine în evidență literele au fost date cu miniu. Se citește cu ușurință

SILVAN(O)

DOMES(TICO)

Fig. 6. Altar votiv
din Piața Muzeului

Avînd numai trei laturi lucrate, credem că acest altar — de pe care lipsește numele dedicantului²⁰ — era pus fie într-un sanctuar, fie într-o casă particulară, lângă perete.

În dreptul obeliscului la 1,50 m adîncime, s-a găsit o monedă romană de bronz foarte corodată, probabil din prima jumătate a secolului II e.n.

La 5 m înspre sud-vest de obelisc, a apărut la baza șanțului un fragment din fusul unei coloane cu diametrul maxim de 43 cm precum și un tors de la o statu- etă de piatră, iar cu 2 m mai spre sud-vest pe o porțiune de circa 7 m, în pămîntul săpat și provenind din partea superioară a stratului roman s-au aflat *nouă monede*; *două* din timpul lui Caracalla (Coh.², 150 și 413), *una* din timpul lui Tacitus (Coh.², 52), *cinci* din timpul lui Probus (Coh.², 184, 252, 616, 776; una cu av. Coh.²,

²⁰ Această lipsă a numelui se datorește fie unor motive de pietate, fie faptului că dedicantul sau dedicantii erau bine cunoscuți de cei din jur. Cf. I. I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 881, în legătură cu un altar închinat lui Mithras, aflat la Potaissa (Turda) și supra p. 187.

Fig. 7. Zid din epoca romană aflat între strada Dr. Petru Groza și strada 23 August — 1, vedere în plan a zidului; 2, plan și profil.

681 și rv. Coh.², 671) și una din timpul lui Carinus (Coh.², 103).²¹ Tot de aici au ieșit la iveală și blocuri de piatră, mult mortar, cărămizi, țigle, olane și bucăți de mozaic.

În caseta din colțul sud-vestic al Pieții Muzeului s-au găsit numeroase *tegulae mammatae* de la o clădire cu *hypocaust*.

În continuare, pe strada Emil Isac, materialul roman constind din puține fragmente de cărămizi și țigle, apare înspre baza șanțului amestecat cu cel feudal și modern, încă pe vreo 25 m.

5. Spre capătul sud-vestic al străzii Dr. Petru Groza, pe latura sudică, s-a săpat o casetă de 3×2 m pînă la aproape 2 m adîncime. Din pămîntul răscolit, împreună cu material din epoca feudală au ieșit și fragmente de vase și țigle romane.

6. Între strada Dr. Petru Groza (nr. 6—8) și strada 23 August la baza unei pivnițe, la circa 3 m adîncime și la 35 m înspre sud de strada Dr. Petru Groza, s-a dat de un zid din epoca romană, lat de 2,20 m, și care a fost dezvelit pe o lungime de 4,50 m (cît este lățimea pivniței respective) (fig. 7/1). Printr-un mic sondaj, făcut lingă fața lui de nord, s-a constatat că zidul pătrunde încă 0,75 m în adîncime și că pe această porțiune s-a mai păstrat doar temelia și ultimul rînd de blocuri de la baza zidului (fig. 7/2). Temelia, puțin mai lată decît zidul propriu-zis, este formată din blocuri sfărîmate și puține pietre de rîu. Rîndul de la baza zidului este format din blocuri mari de piatră, neregulate, pe toată suprafața zidului. Unele blocuri de pe cele două laturi (mai ales cele clădite în pereții pivniței, provenind probabil din rîndurile de mai sus ale zidului), sînt fasonate. Atît bolovanii ce alcătuiesc temelia, cît și blocurile zidului sînt legate între ele cu mortar în *opus incertum*.

Din sondajul făcut, în pămîntul săpat, s-au aflat foarte multe fragmente de vase din epoca romană.

7. În partea de nord a Pieții Victoriei s-a săpat o casetă de 11,50×6 m pînă la adîncimea de 5 m. Aici, în materialul abundent de la temelia unei construcții feudale, la aproape 3 m adîncime, s-au găsit și puține fragmente de vase, țigle și olane romane.

8. Într-o casetă similară săpată în strada Horea, în fața Hotelului Partizanul, baza stratului cu depuneri arheologice se află la 2,80 m adîncime. Și aici, înspre baza acestui strat răscolit puternic de înmormîntări din epoca feudală, s-au găsit fragmente de vase, țigle și olane din epoca romană.²² Un fragment de țiglă are aplicată ștampila EXDP = *Ex(ercitus) D(aciae) P(rolissensis)*²³ și ea fragmentar păstrată, lipsind o parte din arcu literelor P (fig. 8/1). Ștampila a fost imprimată mai bine în partea superioară și finală. Literele ușor reliefate, înalte de 2,8 cm, sînt încadrate într-un cartuș cu capetele în formă de *tabula ansata*.²⁴

Împreună cu acest material s-a mai găsit și o ceașcă dacică (fig. 9) din care lipsește o parte, fiind spartă din antichitate. Ea este lucrată cu mîna, din pastă amestecată cu nisip fin, puternic însă neuniform arsă, de culoare brună-negricioasă. Deasupra fundului, în exterior, ceașca este ornamentată cu alveole mari,²⁵ obținute prin apăsare cu degetul în pasta crudă. Ea are o formă obișnuită, dimensiunile ei fiind: diametrul bazei 6,3 cm, al gurii circa 11 cm și înălțimea 5,9 cm.

9. La circa 60 m înspre sud-vest de locul mai sus amintit, în spatele Hotelului Partizanul, nivelindu-se o porțiune de teren de la poalele dealului Cetățuie, după material din epoca modernă și feudală, în mare parte amestecat cu acesta, a apărut material din epoca romană ca: țigle, cărămizi — unele de la construcții cu *hypo-*

²¹ Pentru ultimele șapte monede, de la: Tacitus, Probus și Carinus, vezi N. Vlăssă, *Două descoperiri monetare post-aureliene în Transilvania*, în SCIV, XV, 1964, p. 141—143, amintite și de B. Mitrea, în SCIV, XII, 1961, p. 150.

²² J. Novák, în *op. cit.*, p. 109 și 113—114, publică descoperiri asemănătoare făcute cu cca. 120 m mai înspre vest, nspre poalele dealului ce se termină aici, venind dinspre vest, străjuind malul stîng al Someșului.

²³ Pentru această lectură vezi CIL, III, p. 1375 = CIL, III, 8063; Liebenan, s.v. *Exercitus* în RE, VI, 1610; C. Daicoviciu, s.v. *Polaissa*, în RE, XXII, c. 1017; Probl. Muz. [1964], p. 25; supra p. 176, infra p. 212 și 321.

²⁴ În Muz. Ist. Cluj se află imprimate, însă pe cărămizi, încă trei ștampile de acest fel, de aceeași formă și de aceeași dimensiuni.

²⁵ Cesti astfel ornamentate s-au mai găsit la Comalău, Z. Székely, *A komolói erődített római tábor (Castrul roman de la Comalău)*, Cluj, 1943, p. 25, pl. XIII, 14, la *Sintana-Arad*, informație M. Rusu și la *Cîpdu*, r. Luduş, informație N. Vlăssă; vezi I. H. Crișan, în SCȘ Cluj, Seria III, 3—4, 1955, p. 140 și 141.

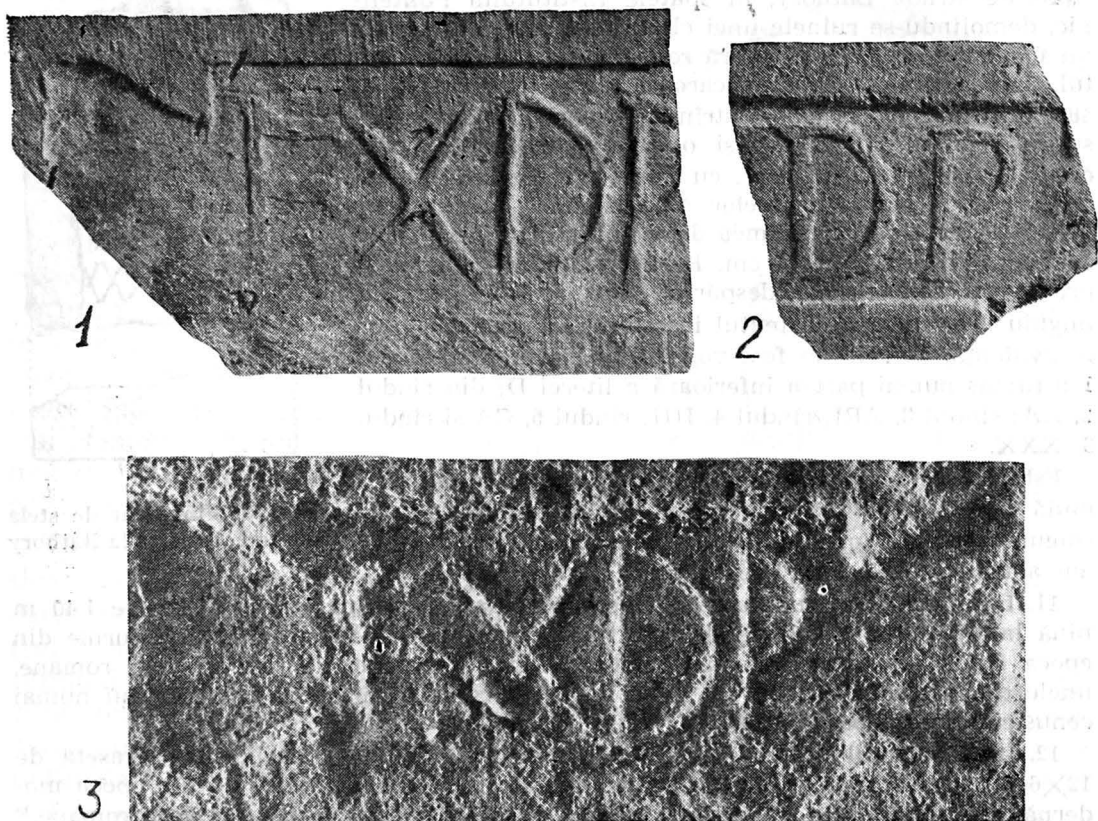

Fig. 8. Ștampila EXDP imprimată pe cărămizi și țigle — 1, din fața Hotelului Partizanul; 2, din spatele Hotelului Partizanul; 3, găsită mai demult în Cluj.

caust — *tegulae mammatae*, fragmente de vase și fragmente de rîșnițe. Tot aici s-a găsit și un fragment de țiglă cu ștampila EXDP, de asemenea fragmentară, din care s-a păstrat puțin din brațul din dreapta, de sus, al literei X și literele DP (fig. 8/2). Ștampila are aceeași formă ca și cea descrisă anterior, însă este de dimensiuni mai reduse, înălțimea literelor fiind de 2,1 cm. De asemenea s-au aflat un altar dedicat divinității *Puer Bonus*, două altare anepigrafe și două monede; una din timpul lui Traian (98—117), foarte tocită și una din timpul Iuliei Domna. Coh.², 79.

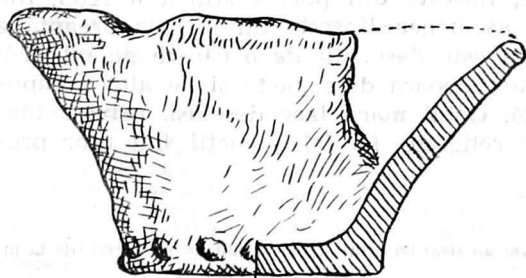

Fig. 9. Ceașcă dacică, descoperită în fața Hotelului Partizanul.

10. Pe strada Báthory, în spatele Institutului Politehnic, demolându-se ruinele unei clădiri mai vechi, s-a aflat un fragment de stelă funerară romană (fig. 10). Fragmentul, lucrat dintr-o rocă calcaroasă dură, are înălțimea 48 cm și lățimea 29 cm, păstrându-se partea stângă și de sus a chenarului, precum și o fișie foarte îngustă din cîmpul inscripției, din care, cu toate avariile suferite, se poate citi începutul primelor șase rînduri. În rîndurile 2—3 și 6 literele au înălțimea de 5 cm, în rîndul 4 de 5,50 cm, iar în rîndul 5 de 4 cm. Bara orizontală a literei A precum și semnele de despărțire sînt redată prin triunghiuri, iar pentru ca textul inscripției să iasă mai ușor în evidență, literele au fost vopsite cu miniu. Din rîndul 1 a rămas numai partea inferioară a literei D; din rîndul 2, AA; rîndul 3, ARI; rîndul 4, IIII; rîndul 5, CA și rîndul 6 XXX.

Fig. 10. Fragment de stelă funerară, din strada Báthory

Este o inscripție funerară ce începe cu obișnuita formulă *D[(iis) M(anibus)?]*, dedicată fie în amintirea unei singure persoane (urmînd în acest caz magistratura și cîți ani a trăit), fie în amintirea a două persoane(?).

11. La circa 20 m sud-vest de Opera Maghiară s-a săpat un șanț lat de 1,40 m pînă la 1,70—1,90 m adîncime, pe o mică porțiune, în pămîntul cu slabe urme din epoca feudală și modernă, s-au aflat și cîteva fragmente de țigle și vase romane, unele din pastă amestecată cu mult nisip, de culoare cărămiziu-cenușie, sau numai cenușie și mai prost lucrate.

12. În pîrculețul dintre Biblioteca Universitară și Piața Păcii, într-o casetă de 12×6 m, săpată pînă la 5 m adîncime, sub straturile cu puține urme din epoca modernă și feudală, între 1,70 și 1,90 m s-au găsit fragmente de țigle și vase romane.²⁶

13. În grădina casei cu nr. 7 de pe strada Victor Babeș, într-un șanț săpat în această zonă, s-a dat de două sarcofage din epoca romană.

14. În spatele Bibliotecii Universitare, săpîndu-se pe o suprafață mare, la aproximativ 2 m adîncime, împreună cu ceramică romană s-a găsit o monedă din timpul Iuliei Domna (Coh.², 97).

15. La capătul străzii Horea, în Piața Gării s-a săpat o casetă pe o suprafață de 12×6 m, pînă la adîncimea de 5 m. După slabe urme aparținînd epocii moderne și feudale, la 4 m adîncime, la suprafața stratului aluvionar s-au aflat trei gropițe cu fragmente de vase romane; într-una din ele s-au aflat și bucăți de oase de animale, puțin arse.

16. În spatele blocului nr. 2 din strada Jaurès, pe malul stîng al pîrîului Nădășel, pe terasa joasă a acestuia, săpîndu-se o casetă, la 2,20 m adîncime s-a găsit un fragment dintr-o statuie de piatră din epoca romană, reprezentînd un cap de femeie (fig. 11). (Deteriorat în antichitate, lipsește din partea stîngă a feței, din ochiul stîng, din nas, gura și bărbia; de asemenea lipsește din partea dreaptă a feței și partea posterioară a capului). Părul este despărțit de o cărare pe mijlocul capului; două coșe lungi, frumos împletite, coboară de-o parte și de alta a capului, acoperind urechile. Fruntea este înaltă. Ochii mari, larg deschiși, privesc înainte și puțin în sus. Sprîncenele sînt ușor reliefate. La fel, pomeții sînt ușor pronunțați avînd o față prelungă.

²⁶ De la 1,90 m pînă aproape la 3,50 m adîncime, urmează un strat cu urme slabe de cultură materială, de la începutul epocii fierului.

Din cele arătate mai sus, cu privire la descoperirile din epoca romană, făcute pe teritoriul orașului Cluj între anii 1958—1962, rezultă că în zona centrală a orașului, zonă cu un bogat material arheologic din această epocă, săpăturile cu caracter edilitar s-au efectuat numai pînă în partea superioară a stratului roman adîncindu-se puțin în el; că acest strat, care începe în general la 1,80—1,90 m, este răvășit în mare măsură de lucrări edilitare mai vechi, foarte mult material roman aflîndu-se amestecat cu material din alte epoci, mai ales cu cel din epoca feudală.

Totuși, datorită săpăturilor mai sus descrise — îndeosebi a șanțurilor, care plecau din centrul orașului în trei direcții diferite — pe baza răs-pîndirii materialului arheologic aflat în cuprinsul acestora (fig. 12), ținînd seamă și de descoperirile mai vechi, am putut să facem unele observații noi privind întinderea probabilă a orașului Napoca și să încercăm o delimitare a incintei orașului.

Corespunzînd, după cum s-a mai spus, cu zona centrală a orașului actual, orașul Napoca se întindea: înspre nord-est pînă în preajma casei cu nr. 29 de pe Bulevardul Lenin, înspre nord-vest pînă în apropierea Poștei Centrale, iar înspre sud-vest pînă la începutul străzii Emil Isac (fig. 12). Pe latura sudică nefăcîndu-se în ultimul timp astfel de săpături, pe baza descoperirilor mai vechi, presupuneam că limita orașului antic se afla în zona dintre strada Dr. Petru Groza și 23 August, presupunere ce pare să fie confirmată prin descoperirea zidului (fig. 7) aflat la 35 m înspre sud de strada Dr. Petru Groza, care corespunde, credem, cu zidul de incintă al orașului Napoca.²⁷ Descoperirea acestui zid este importantă nu numai pentru delimitarea înspre sud a ariei orașului antic, ci și pentru că ridică problema fortificațiilor și a apărării acestui oraș, care se pare că era înconjurat cu ziduri de piatră.²⁸

Admițînd că orașul a avut o formă patrulateră, obișnuită la romani,²⁹ pe baza limitelor arătate mai sus, el avea suprafața de aproximativ 32 ha și jumătate (cca 650×500 m).³⁰

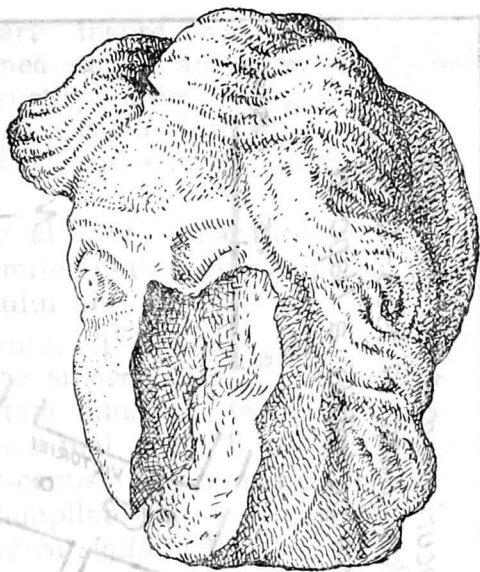

Fig. 11. Fragment din capul unei statui de piatră, din strada Jaurès.

²⁷ Din săpăturile arheologice făcute în toamna anului 1963 — la inițiativa acad. prof. C. Daicoviciu — de către autorul acestei lucrări, în curtea imobilului unde a fost descoperit zidul, apare evident că acest zid, aici mai bine păstrat, corespunde zidului de incintă de pe latura sudică a orașului Napoca.

²⁸ Pentru analogii, privind fortificațiile unor orașe din Dacia romană, cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 161 și 170; acad. C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, p. 42—43.

²⁹ Vezi C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)*, Cluj, 1939, p. 8; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 142 și A. Bodor, în *op. cit.*, p. 110.

³⁰ De remarcat este faptul că această suprafață este aproape identică cu a Ulpiei Traiana, limitată la terenul înconjurat de ziduri, cf. acad. C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 11; în legătură cu întinderea altor orașe din Dacia, vezi D. Tudor, *op. cit.*, p. 149, 156 și 170.

Materialul roman găsit în diferite părți: înspre nord-est, nord-vest și sud-vest, înafara acestor limite și în imediata lor apropiere aparține zonei suburbane și provine de la construcții publice sau particulare din afara incintei orașului. La fel, sarcofagele găsite într-o zonă cunoscută cu asemenea descoperiri,³¹ se aflau, probabil, de-a lungul unui drum care ieșea din oraș.³²

Descoperirile făcute în colțul nordic al Pieții Libertății,³³ precum și poziția centrală a acestora în cadrul limitelor arătate, ne fac să credem că în această zonă se afla centrul orașului antic.³⁴

Ceramica găsită atât în interiorul orașului cât și în zona suburbană, deși extrem de variată ca dimensiuni, forme și ornamentație, este totuși în marea ei majoritate din pastă de calitate bună, de factură provincială romană obișnuită. Fragmentele din pastă mai puțin bună sînt grosolan lucrate și de obicei de culoare cărămizie-cenușie sau numai cenușie. Unele fragmente, din pastă foarte bună sînt șampilate (fig. 4) și date cu glazură roșie, imitînd ceramica fină de import *terra sigillata*.³⁵

Dintre cele patru lucerne ieșite din săpătură în zona centrală a orașului, după cum s-a arătat, două sînt de categoria *Firmalampen*. Una dintre acestea poartă ștampila *ATIMETI* (fig. 3/3), numele proprietarului de atelier.³⁶ Atimetus își avea *officina* în nordul Italiei, iar produsele acesteia, folosite din sec. I e.n. pînă în primele două decenii ale secolului II sînt cunoscute atât în Italia, cât și în provinciile de nord-est ale imperiului,³⁷ fiind bine reprezentate și în Dacia.³⁸ Cealaltă poartă ștampila *FORTIS* (fig. 3/2), numele unui producător nord-italic cu *officina* la Mutina (Modena). Produsele acestei *officina*, activă din timpul lui Vespasian pînă pe vremea lui M. Aurelius, se găsesc pretutindeni, aproape în întreg imperiul roman.³⁹ În Dacia aceste lucerne sînt folosite în mare măsură în prima jumătate a secolului II e.n. odată cu formarea noii provincii.⁴⁰ Aflarea acestor lucerne și pe teritoriul orașului Napoca confirmă cele arătate în legătură cu circulația produselor acestora, pe teritoriul Daciei romane.⁴¹

³¹ O prezentare a acestora vezi la N. D. Covaciu, în *op. cit.*, p. 219–223.

³² O încercare vagă de a reda traseul unor drumuri ce ieșeau din Napoca vezi K. Torma, *op. cit.*, p. 15–16.

³³ Pentru descoperiri din această zonă vezi și I. Bedăus, *Antichități găsite în Cluj în anul 1822* (traducere din *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, 1823, No. 33, de I. Marțian), în *ACMIT*, II, 1929, p. 343 și urm.

³⁴ Aceasta rezultă și din descoperirile făcute aici în anul 1948, inedite.

³⁵ Dacia a cunoscut și importul de ceramică fină *terra sigillata*, ceramică ce va fi imitată de olarii locali, acest lucru practicîndu-se pe scară mai largă în sec. III e.n.

³⁶ Ștampilele de pe fundul lucernelor redau aproape întotdeauna numele patronului oficinei, înscris de cele mai multe ori la genetiv și mai rar la nominativ.

³⁷ J. Toutain, s. v. *Lucerna*, *Lychnus*, în *DA*, III, 1331; D. Tudor, *op. cit.*, p. 79; N. Gostar, în *ArchMold*, I, p. 176.

³⁸ Cf. N. Gostar, *loc. cit.*

³⁹ J. Toutain, în *op. cit.*, p. 1332; D. Tudor, *op. cit.*, p. 80; N. Gostar, în *op. cit.*, p. 181, 183.

⁴⁰ Dintre lucernele cu ștampilă aflate în Dacia, ca număr, acestea dețin primul loc.

⁴¹ Lucerne cu ștampilă *ATIMETI* s-au mai găsit: la *Apulum*, vezi CIL, III, 8076, 6 b (= 6286, 1), Muz. Ist. Cluj, inv. 3841 și N. Gostar, în *op. cit.*, p. 158; *Potaissa*, CIL, III, 8076, 6, a; *Romula*, D. Tudor, *op. cit.*, p. 397; *Micia* (Vețel), K. Torma, în *AE*, II, 1870, p. 305; *Sebes*, Muz. Ist. Cluj, inv. I 7996 și la *Românași* (r. Zălau) descoperită în toamna anului 1959, cu prilejul săpăturilor făcute în castrul de aici. Lucerna s-a aflat la suprafață, la 30 m de colțul nord-vestic al castrului; acum în Muzeul Raional Zălau. Lucernele cu ștampilă *FORTIS* fiind în număr mare și aflate în multe localități, ne vom mărgini să facem doar trimiterea la lucrări, unde o mare parte din acestea sînt enumerate, vezi: CIL, III, 8076, 16, a–m, (cf. 1634), D. Tudor, *op. cit.*, p. 390, 398, 411 și N. Gostar, în *op. cit.*, p. 162–165.

Prezența elementului autohton în Napoca, ce reiese din unele izvoare epigrafice,⁴² acum este atestată și prin descoperirea unei cești dacice (fig. 9) găsită împreună cu material din epoca romană,⁴³ în zona suburbană de la nord-vestul orașului.

Tot din această zonă, după cum s-a arătat, provin și cele două fragmente de țigle cu ștampila *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, (fig. 8/1—2) ștampila care imprimată încă pe trei cărămizi găsite mai demult tot la Napoca (fig. 8/3) și pe una descoperită în 1964, tot aci,⁴⁴ împreună cu altele două (?) aflate la Potaissa⁴⁵ sînt pînă în prezent singurele exemplare de acest gen cunoscute pe teritoriul Daciei. Ele pot fi puse în legătură cu formarea unei armate menită să apere provincia nou creată,⁴⁶ armată care temporar primește o anumită organizare.⁴⁷ Prin descoperirea în castrul de la Gherla a unei diplome militare romane, privind armata Daciei *P(orolissensis)*,⁴⁸ se pare că acest lucru s-a petrecut destul de timpuriu, poate cu prilejul vizitei făcute de Hadrian în Dacia, în anul 124.⁴⁹ Prezența în acest fel a acestor ștampile la Napoca, ce tot în acest timp primește și titlul de *municipium*,⁵⁰ ne face să credem că aici se afla conducerea armatei mai sus menționate, precum și capitala noii provincii, condusă de un procurator presidial.⁵¹ Țiglele și cărămizile cu ștampila *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)* provin probabil din cărămidăria centrală a armatei respective, care se pare să fi fost tot la Napoca.⁵²

Fragmentul de țiglă aflat în colțul de est al Pieții Muzeului avînd înscrise două semne de forma literelor grecești *omicron* și *phi*, într-un chenar (fig. 5) al cărui semnificație ne este necunoscută, reprezintă o încercare stîngace de scriere,⁵³ a unuia care probabil lucra într-una din cărămidăriile orașului.⁵⁴

⁴² CIL, III, 867; CIL, VIII, 8021 și 18035; vezi I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, în *AISC*, IV (1941—1942), p. 210, 219—222; A. Bodor, în *op. cit.*, p. 95.

⁴³ Astfel de cești, aflate împreună cu material din epoca romană s-au găsit și în alte părți ale provinciei; în castrul, la *Mehadia*, *Micia*, *Brefcu*; în așezări rurale la: *Lechința de Mureș*, *Cristești* și *Comaldu*; în necropole la: *Turda* și *Soporul de Cimpie*, cf. I. H. Crișan, în *op. cit.*, p. 134 și urm.; M. Macrea, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 206. De asemenea s-au găsit cești dacice și în castrul și așezarea de la *Orheiul Bistriței*, cf. D. Protase, în *Probl. Muz.*, 1960, p. 189 și urm., în așezarea de la *Obreja*, informație D. Protase; în așezarea de la *Noșlac* (*Șumugli*), în săpăturile conduse de subsemnatul și se pare că și în castrul de la *Gildu*, vezi M. Macrea, M. Rusu și I. Winkler, în *Materiale*, V, 1959, p. 453.

⁴⁴ În CIL, III, 8053 sînt date numai două dintre acestea, inv. 5962—5963 din Muz. Ist. Cluj; al treilea exemplar aflat împreună cu cele două amintite mai sus, în tegulariul din Muz. Ist. Cluj, fără nici o indicație pentru locul de proveniență, pe baza dimensiunilor și facturii cărămizii și mai ales a ștampilei, identică cu celelalte două aflate pe cărămizi și pe prima dintre țiglele descoperite cu ștampila respectivă, credem că și acesta provine tot de pe teritoriul orașului Napoca. Cît despre ultima cărămidă cu ștampilă, descoperită recent, aceasta a fost găsită la vest de oraș. Ea are cartușul de 11,4 × 2,7 cm. și literele înalte de 2,1 cm, identice cu cele de pe a doua țiglă descoperită la Cluj.

⁴⁵ Vezi I. I. Russu, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul Raional Turda*, în *Probl. Muz.*, 1964, p. 25—26.

⁴⁶ CIL, III, p. 1375; M. Macrea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 461.

⁴⁷ Vezi R. Cagnat și V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1917, p. 19. Caracterul temporar al acestei armate astfel organizată reiese și din numărul mic de ștampile care o atestă, aflate pînă în prezent.

⁴⁸ Vezi C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 63 și urm. și supra p. 176.

⁴⁹ Cf. C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 68—69 și supra p. 176—7.

⁵⁰ Vezi nota 4.

⁵¹ Primul procurator cunoscut, deocamdată, fiind *Flavius Italicus*, vezi C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 64 și 69; supra, p. 167 și 176.

⁵² Cf. I. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapest, 1946, p. 72. Menționăm de altfel faptul că cele două ștampile pe țigle aflate la Turda — mai mici ca cele cunoscute din Napoca, cf. I. I. Russu, în *Probl. Muz.*, 1964, p. 25 (care au de fapt cartușul de dimensiunile 11,80 × 3,60 cm) —, sînt identice cu ultimele două ștampile dintre cele trei descoperite de noi la Cluj.

⁵³ Cărămizile și țiglele în epoca romană au servit adesea și ca material pentru exerciții de scris, mai ales pentru începători, pentru diferite jocuri sau pentru alte scopuri.

⁵⁴ La Napoca ca și în alte orașe, după cum reiese din unele ștampile aflate aici pe cărămizi, erau cărămidării atît ale orașului cît și ale particularilor, vezi CIL, III, 8075, 26 (= 1633, 10) și CIL, III, 8075, 24, 25, cărămidării care produceau pentru necesitățile orașului.

Dintre descoperirile făcute în acest interval de timp, nu lipsesc nici cele în legătură cu manifestările religioase ale locuitorilor acestui oraș. Altarul găsit în piața mai sus amintită, închinat lui *Silvanus Domesticus* (fig. 6), alături de altul descoperit mai demult tot din Napoca,⁵⁵ se adaugă numeroaselor dedicații în cinstea zeului *Silvanus*, aflate în provinciile dunărene, unde, venerat mai ales cu acest epitet, ca ocrotitor al gospodăriei, se bucura de mare popularitate.⁵⁶ Dacă ținem seama de caracterul agricol al orașului Napoca, de prezența elementului autohton, pe baza altarelor mai sus pomenite, ne putem da seama că și aici ca în întreg ținutul, acest zeu avea, se pare, un număr mare de adoratori.

Atît piatra folosită la construcții cît și cea utilizată la executarea diferitelor monumente, fie în interiorul, fie în zona suburbană a orașului Napoca, este din rocă calcaroasă provenind din carierele aflate în apropierea orașului, mai ales din cea de la Baciș,⁵⁷ situată la circa 7 km spre nord-vest de orașul antic. Aici lucrau meșteri îndemînatici, care puteau să facă față cerințelor și gusturilor epocii; printre multele dovezi în acest sens, din descoperirile făcute, relevăm doar fragmentul din capul unei statui feminine (fig. 11), o lucrare executată cu multă precizie și finețe, găsit în loc secundar, în stratul de pietriș de pe malul stîng al Nadășului.

Cele *nouă monede*, aflate în partea de nord-vest a orașului antic, provin, probabil, dintr-un tezaur; cele mai multe dintre ele, *șapte*, fiind emise de către împărații următori lui Aurelian, de: Tacitus, Probus și Carinus, sînt mărturii grăitoare că și aici, cel puțin în această parte a orașului, ca și în alte localități din Dacia romană, după părăsirea oficială a provinciei, viața și-a continuat cursul. O mare parte a populației provinciale legată de aceste meleaguri, acomodîndu-se situației economice și politice survenite, rămîne pe loc,⁵⁸ păstrînd încă legăturile cu imperiul roman din cadrul căruia nu demult se desprinsese.

CONTRIBUTIONS À LA CONNAISSANCE DE LA VILLE DE NAPOCA (Résumé)

Grâce aux grands travaux éditaires de ces dernières années, on a beaucoup fouillé, entre 1958—1962, le sous-sol de la ville de Cluj. A cette occasion, on a pu récolter — en dehors des vestiges appartenant à d'autres époques — un riche matériel de l'époque romaine, qu'on a présenté topographiquement (fig. 1).

Basés sur ces découvertes, et tenant compte aussi de la nature et de la dispersion sur le terrain de ce matériel, tenant compte également des données connues antérieurement, nous avons pu tirer quelques nouvelles conclusions relativement à l'éten-

⁵⁵ C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, în *AISC*, I, partea II, p. 60.

⁵⁶ R. Peter, s. v. *Silvanus*, *Roscher's Lexikon*, IV, c. 849, 869; V. Pârvan, în *ARMSI*, seria II, XXXV, București, 1913, p. 361—362; Keune, s. v. *Silvanus*, în *RE*, III A, c. 122, 123; O. Floca, în *AISC*, I, partea I (1928—1932), p. 106.

⁵⁷ Lîngă această carieră se află urmele unei așezări din epoca romană, cf. K. Torma, *op. cit.*, p. 21.

⁵⁸ C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, *AISC*, III, 1936—1940, p. 265 și M. Macrea, *Monedele și părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 301—302.

due probable de la ville de Napoca. Celle-ci correspondait, en gros, à la zone centrale de la ville de Cluj (fig. 12) et avait une superficie aproximative de 32 ha et demi, comme aussi une grande zone suburbaine.

La muraille qui se trouve sur le côté sud de la ville antique (fig. 7) semble être le mur d'enceinte de cette ville, tandis que l'ensemble de choses découvertes dans le coin nord de la Place de la Liberté nous permettant de conclure que c'était là le centre de la ville Napoca.

La céramique trouvée, bien que assez variée, est de facture romaine provinciale, courante; il ne manque pas non plus des vases marqués (fig. 4), imitant les vases d'importation. Les *lucernae*, de la catégorie „*Firmalampen*“, portant l'une la marque *ATIMETI* (fig. 3/3) et l'autre la marque *FORTIS* (fig. 3/2) sont toutes les deux des produits de l'Italie du nord; — attestés cette fois-ci à Napoca également.

La présence de l'élément autochtone dans cette ville est confirmée maintenant aussi par la découverte d'une tasse dace (fig. 9).

Les trois fragments de tuiles et brique, portant la marque *EXDP=Ex(ercitus) D(aciae) P(rolissensis)*, marque qu'on trouve également imprimée sur trois briques, trouvées antérieurement, toujours à Napoca (fig. 8), comme aussi sur deux (?) briques de Potaissa — posent le problème de l'organisation — d'une certaine manière — d'une armée dans la province nouvellement créée. Cet événement se passa probablement en l'an 124 à l'occasion, peut-être, de la visite de l'empereur Hadrien en Dacie. La présence de ces initiales, à Napoca, qui à ce qui semble fut élevée à la même époque au rang de *municipium*, nous fait croire que c'était ici que se trouvait le commandement de l'armée et la capitale de la province.

L'autel dédié à *Silvanus Domesticus* (fig. 6) vient s'ajouter aux nombreuses découvertes du même genre, dans cette partie de l'empire romain.

La pierre utilisée, tant pour les constructions que pour les monuments provient des carrières des environs, surtout de Baciú (la localité actuelle, portant ce nom, se trouve à 7 km. environ de Napoca, du côté nord-ouest).

Les monnaies trouvées dans la partie nord-ouest de l'antique ville proviennent probablement d'un trésor. La plupart d'entre elles (sept sur neuf) sont frappées sous les empereurs Tacitus, Probus et Carinus. Elles constituent un témoignage significatif qui vient s'ajouter à tant d'autres du fait que après l'abandon officiel de la province une partie de la population est restée sur place s'accommodant à la nouvelle situation et continuant à garder des liens avec le reste de l'empire romain, dont elle s'était détachée, il n'y avait pas très longtemps.